

OTTOMAN GOVERNANCE UNDERSTANDING AND SOCIAL ORDER ACCORDING TO THE BOOK OF DEFTERDAR SARI MEHMED PASHA'S 'NESÂYİHÜ'L-VÜZERÂ VE'L-ÜMERÂ'

DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA'NIN NESÂYİHÜ'L-VÜZERÂ VE'L-ÜMERÂ ADLI ESERİNE GÖRE OSMANLI YÖNETİM ANLAYIŞI VE TOPLUM DÜZENİ

A. Gökçe ÖZCAN*

Özet

Osmanlı devlet adamları XVI. yüzyılın sonlarında Osmanlı devlet yapısı ve toplum düzeninde görülen değişiklikleri bozulma olarak değerlendirmişler ve bozulma hakkındaki fikirlerini ıslahatnâme adı verilen eserler kaleme alarak anlatmışlardır. Bu eserlerde sadece Osmanlı devlet yapısı ve toplum düzeninde görülen bozulma hakkında değil, aynı zamanda Osmanlı yönetim anlayışı ve toplum düzeni hakkında da bilgiler yer almaktadır. Bu makalede Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın "Nesâyihü'l-Vüzerâ Ve'l-Ümerâ" adlı eserinin incelenmesi suretiyle Osmanlı yönetim anlayışı ve toplum düzeni hakkında bilgiler elde edilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Nesâyihü'l-Vüzerâ Ve'l-Ümerâ, adâlet dâiresi, erkân-ı erbaa.

Abstract

Ottoman statesmen evaluated changes that in the Ottoman state structure and the social order at the end of the sixteenth century as corruption. They explained their ideas by writing books as known as ıslahatnâme. These books are not only about disorders in the Ottoman state structure and social order but also about the Ottoman governance and social order. In this article, to intended to achieve information about the Ottoman governance and social order through review a book of Defterdar Sarı Mehmed Pasha's Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ'.

Key Words: Defterdar Sarı Mehmed Pasha, Nesâyihü'l-Vüzerâ Ve'l-Ümerâ, Circle of Justice, Erkân-ı Erbaa (society theory consisting of four pillars, namely ulemâ, soldier, merchant and reâyâ).

* Araştırma Görevlisi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Tarih Bölümü.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin 1300-1600 yılları arasındaki dönemi tarihçiler tarafından “Klâsik Çağ” olarak kabul edilmektedir. Osmanlı Klâsik Çağı'nın iki temel sistemi -devletin askerî ve politik düzenini, vergi sistemi ve toprak kullanma şeklini tanımlayan- kul ve tımar sistemleri idi ve bu iki sistem devletin bütün politik ve toplumsal yapısını belirliyordu.¹ Ancak klâsik Osmanlı düzeni ve toplum yapısında XVI. yüzyılın sonlarında bir takım değişiklikler yaşanmaya başlamıştır. Osmanlı devlet adamları Osmanlı devlet düzeni ve toplum yapısındaki bu değişiklikleri ilk fark eden kişilerdi ve bu değişiklikleri bozulma/çözülme olarak yorumlamışlardı. Devlet adamları bozulma olarak adlandırdıkları bu probleme dikkat çekmek ve çözüm yollarını göstermek amacıyla raporlar hazırlamışlardır.²

Devlet adamlarının bozulmanın giderilmesi için yapılmasını gerekli gördükleri hususları anlattıkları raporlara “siyasetnâme” veya “ıslahatnâme” denilmektedir. Islahatnâmeler Osmanlı Devleti'nin özellikle XVI. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkan yönetim meselelerinin bir ürünü ve siyasetnâme geleneğinin yeni bir türüdür.³

Osmanlı devlet adamları ve ulemâ yaşanan bu bozulmayı ‘nizâm-ı âleme ihtilâl ve reâyâ ve berâyâyâ infiâl’ geldiği şeklinde değerlendirmişlerdi. Devlet adamları ve ulemâ bozuklukları dâire-i adliye ve erkânı-ı erbaa gibi ilkelere dayanan Osmanlı devlet ve toplum anlayışı ile açıklamaya çalıştılar.⁴

Islahatnâmelerin amacı Osmanlı Devleti'nde görülen bozuklukların düzeltilmesi idi. Bu eserlerde düzende yaşanan bozulmaların ve bunlara getirilen çözüm önerilerinin yanı sıra klâsik dönem Osmanlı yönetim anlayışı ve toplum düzeninin temel kavram ve ilkeleri hakkında da bilgiler yer almaktadır. Osmanlı ıslahatnâme yazarlarına göre Osmanlı

¹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ 1300-1600*, (çev. Ruşen Sezer), 7. baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006, s.52.

² Coşkun Yılmaz, “Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları İle İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt 1, sayı 2, 2003, s. 300.

³ Yılmaz, *Islahatnâmeler*, s. 300.; Islahatnâmelere incelediğimiz eserden başka Gelibolulu Mustafa Alî'nin Nushatü's-Selâfîn, Hasan Kafî El-Akhisari'nin Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem, Veysi'nin Hâbnâme, Koçi Beğ'in Risale, Aziz Efendi'nin Kanûn-nâme-i Sultânî li Aziz Efendi, Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Telhîsü'l-Beyân fî Kavânin-i Âl-i Osman, Kâtip Çelebi'nin Düsturü'l-Amel li-Islahi'l-Halel adlı eserleri, yazarları bilinmeyen Hırzû'l-Mülûk, Kitâb-ı Müstetâb, Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'l-Müminîn adlı eserler, Koçi Beğ'e ait olduğu düşünülen Veliyyüddin Telhisleri adlı eser örnek verilebilir. Mehmet Öz, *Kanûn-ı Kadîmin Peşinde: Osmanlıda Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul, Dergah Yayınları, Tarih Dizisi:16, 2.Basılış, 2005,s. 22-31.

⁴ Öz, *age*, s.16.

Devleti’nde görülen bozulmanın çözümü “Klâsik Çağ”a dönülmesidir. Buna göre yapılması gereken “Klâsik Çağ”da uygulanan kavram ve ilkelerin yani adâlet, adâlet dâiresi, erkân-ı erbaa kavramlarının, emanetleri ehline vermek, reâyaya iyi davranmak ilkelerinin tekrar uygulanmaya başlanmasıdır.

Osmanlı kurumlarının ve bu kurumların ortaya çıkmasını sağlayan zihniyetin anlaşılmasında ıslahatnâme türünde yazılan eserler önem kazanmaktadır.

Osmanlı Devleti’nin gerilemesi konusuna çok ilgi gösteren, zamanın şartlarını etraflıca anlatan ve reform fikirleri ileri süren az sayıda devlet adamı vardı ve bunlardan biri de Defterdar Sarı Mehmed Paşa idi.⁵

Defterdar Sarı Mehmed Paşa uzun yıllar yürüttüğü defterdarlık görevinden azledildikten sonra tecrübelerini, devlet düzeni hakkındaki bilgilerini anlatmak istemiş ve bir kitap yazmıştır. Defterdar yetiştiği ortama uygun olarak yazdığı eserinde devlet ve devlet adamları hakkındaki görüşlerini açıklamış, diğer ıslahatnâme yazarları gibi temel kavram ve ilkelerden bahsetmiştir.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa defterdarlık gibi devletin en önemli mevkilerinden birinde uzun yıllar görev yapmıştı ve sadrazam olma arzusu vardı. Bu sebeple onun görüşleri XVIII. yüzyılın anlaşılmasında önemli bir yere sahiptir.

Bu makalede bu düşünce doğrultusunda Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın “Nesâyihü’l-Vüzerâ ve’l-Ümerâ” adlı eseri temel alınmış, Paşa’nın yönetim ve toplum ile ilgili görüşleri tespit edilmiş, görüşleri dönemin şartları göz önüne alınarak aktarılmıştır. Bu suretle Osmanlı yönetim anlayışı ve toplum düzenini oluşturan zihniyet yapısı incelenmeye çalışılmıştır.

I. Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın Hayatı ve Eserleri

En bilinen lakabı “defterdar” olan Sarı Mehmed Paşa muhtemelen 1655-1658 yılları arasında⁶ başkent İstanbul’da doğmuştur. Hayatının ilk yılları hakkında fazla bir bilgi yoktur.⁷

⁵ Hüseyin Ragıp Uğural, *Defterdar Sarı Mehmet Paşa Devlet Adamlarına Öğütler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Başvuru Kitapları/2, Ankara, 1992, s.XVII.

⁶ Ali İbrahim Savaş, “Layihâ Geleneği İçinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Islahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 9, Bahar 1999, s.106.

⁷ Walter Livingston Wright, *Ottoman Statecraft The Book of Counsel for Vezirs and Governors (Nasaih ül-vüzera vel’ümera) Sarı Mehmed Pasha, the Defterdar*, Princeton Üniversitesi, 1935, s. 4.

1671 yılında tahminen 12-15 yaşlarında iken defterdarlığın en önemli şubelerinden olan Ruznâme-i Evvel Dâiresi'ne giren⁸ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, defterdar mektupçuluğuna atanarak uzun yıllar bu görevde çalışmıştır.⁹ Defterdar Sarı Mehmed Paşa Rami Paşa'nın sadrazam olmasından sonra baş defterdarlığa tayin edilmiş ve bu göreve kısa aralıklarla yedi defa getirilmiştir.¹⁰

1703 yılında ilk kez atandığı defterdarlığı birkaç ay süren Paşa¹¹ 1714 yılında yedinci ve son kez defterdarlığa tayin edilmiştir.¹²

Defterdar Sarı Mehmed Paşa Avusturya Savaşı (1716) sırasında Damad Ali Paşa'nın şehid olması üzerine sadrazamlık mührü bekleyenler arasındaydı. Ancak sadrazamlığa III. Ahmed'e yakınlığı bulunan mevkufatçı Nevşehirli İbrahim Paşa'nın etkisiyle yaşlı Vezir Koca Halil Paşa getirildi. Bu olayın olduğu sırada Prens Öjen (Eugene) komutasındaki Avusturya ordusu Temeşvar'a kadar gelmişti. Yaşlı sadrazama yardım etmekle görevlendirilen Sarı Mehmed Paşa'ya Pâdişâh tarafından sadrazamlık vaad edildi. Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın sadrazam olma konusundaki sabırsızlığı hem bu vaad sebebiyle hem çevresindekilerin etkisiyle hem de sadrazamlık mührünün gecikmesi ile artmış, Paşa sadrazamlık mührünü açıktan istemişti. Paşa'nın bu tutumu ve Pâdişâh hakkında söylediği sözler aleyhine olduğu gibi asıl sadrazam adayı olan Nevşehirli İbrahim Paşa'nın eline yeni kozlar vermişti. Defterdar Sarı Mehmed Paşa 1717 yılında Selanik muhafızlığına tayin edildi.¹³

Nevşehirli İbrahim Paşa Şehid Ali Paşa'dan dul kalan Fatma Sultan'la evlenmiş, Rikâb-ı hümâyûn kaymakamlığına yükselmişti. Nevşehirli İbrahim Paşa sulh taraftarı idi. Mehmed Paşa ise Temeşvar düşman elinde olduğu sürece barışın olamayacağını düşünüyordu. İki Paşa arasındaki rekabet gittikçe artarken Defterdar Sarı Mehmed Paşa kendisini Pâdişâh'ın gözünden düşürecek davranışlarda bulunmayı sürdürüyordu. Ordu Edirne'ye gelmedikçe kimseye mukâtaa tevcih olunmaması için hatt-ı hümâyûn verilmişti. Ancak Mehmed Paşa bu emre uymamış, bazı mukâtaâtı tevcih etmişti. Daha sonra bu mukâtaalar tekrar diğer kimselere ihsan olunmuştu. Ancak Pâdişâh artık Mehmed Paşa'ya

⁸ Öz, *age*, s.33.

⁹ M. Orhan Bayrak, *Osmanlı Tarih Yazarları*, İstanbul, Milenyum Yayınevi, 2. Baskı, 2002, s.121.

¹⁰ Abdülkadir Özcan, "Defterdar Sarı Mehmed Paşa", *TDVİA*, c.9, İstanbul, 1994, s. 98.

¹¹ Özcan, *Defterdar*, s. 245-246.

¹² Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekaiyat Tahlil ve Metin (1066-1116/ 1656-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s.XXV.

¹³ Özcan, *Defterdar*, s. 98.

olan itimâdını yitirmişti. Zaten Paşa'nın saraydaki rakipleri de Paşa'nın aleyhine olan her fırsatı değerlendiriyorlardı. Pâdişâh III. Ahmet sadrazamlığa Sarı Mehmed Paşa'yı uygun görse de Paşa'nın rakipleri Petervaradin Bozgunu'ndan sonra III. Ahmed'i bu fikrinden caydırmayı başardılar. Paşa'ya Selânik'e varmasından kısa bir süre sonra Pâdişâh'ın bir hatt-ı humâyûnu gönderilmişti. Buna göre Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın ilkbaharda yapılacak sefer için evlâd-ı fatihandan kendi mal ve parasıyla teçhîzâtlandırılmış 3.000 asker temin etmesi ve Niş Ovası'nda hazır bulunması emredilmişti. Aslında bu hatt-ı hümâyûn Pâdişâh'ın Mehmed Paşa'ya karşı tutumunu açıkça yansıtmaktadır. Çünkü Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın bu kadar kısa zamanda, kendi kapı halkının dışında, 3.000 askeri devlet yardımı olmaksızın silahlandırması zordu.¹⁴

Defterdar Sarı Mehmed Paşa zor durumda kalmıştı ve Pâdişâh hakkında söylediği sözlerle Damad İbrahim Paşa gibi rakiplerini ellerine koz vermeyi sürdürmüştü. Pâdişâh hakkında söylediği sözlere ek olarak Paşa Selanik'te halka zulmettiği ve Temeşvar'ın düşman eline düşmesine sebep olduğu gibi suçlamalar sebebiyle Kavala Kalesi'ne hapsedildi. İstanbul'daki mallarına ve parasına el konulan Paşa Mart 1717 tarihinde idam edilerek Kavala'daki Ulu Cami'nin avlusuna gömüldü.¹⁵

Sarı Mehmed Paşa defterdarlık gibi önemli bir görevi yarım asra yakın bir süre üstelik devletin en buhranlı dönemlerinde yapmış ve başarılı hizmetlerde bulunmuştu. Paşa'nın idamının asıl sebebi Pâdişâh hakkında sözler söylemesi, sabırsız davranışları ve tedbirsizlikleri değil, III. Ahmed'in çevresinde bulunan Nevşehirli İbrahim Paşa gibi Paşa'nın rakiplerinin Pâdişâh'a yaptıkları telkinlerdir. Kendisine yapılan suçlamalar düşünüldüğünde Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın haksızlık karşısında dilini tutamadığı görülmektedir. Bu durum onun sadrazamlık gibi ince bir siyaset güdülmesi gereken makama olan liyâkatine gölge düşürmüştür. Paşa Köprülüler gibi savaştı ve sert mizaçlı bir ailenin ekolünde yetişmişti ve bu durum III. Ahmed'in ve Nevşehirli İbrahim Paşa'nın yumuşak ve sulhsever karakterlerine ters düşmekteydi. Nevşehirli İbrahim Paşa'nın sadâreti dönemiyle başlayan Lâle Devri zevk ve safa dönemi idi ve bu dönemle birlikte Defterdar Sarı Mehmed Paşa gibi zâtların devri kapanmıştı.¹⁶

¹⁴ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekaiyat*, s.XXVIII-XXIX.

¹⁵ Özcan, *Defterdar*, s.. 98.

¹⁶ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekaiyat* s.XXX.

A. Nesâiyühü'l-Vüzerâ Ve'l-Ümerâ

Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın muhtemelen 1714-1717 yılları arasında kâleme aldığı¹⁷ “Nesâiyühü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ” veya diğer adıyla “Kitâb-ı Güldeste” mukaddime, dokuz bölüm ve iki zeylden oluşmaktadır. Kitabın yazarının yedi defa defterdarlık görevine getirilmesi risalede yazılanların tecrübeye dayanmasını ve Paşa'nın ele aldığı konuları derinlemesine incelemesini sağlamıştır. Defterdar Sarı Mehmed Paşa kitabında bahsettiği icraatların bir kısmını görevde iken yerine getirme imkânına sahip olmuştur.¹⁸

Defterdar Sarı Mehmed Paşa kitabı yazma amacını mukaddimede açıklamıştır. Buna göre devlet işlerini yürütmek amacıyla yazılan eserler toplu bir halde değildi ve Paşa kitabını kamuya hizmet etmek amacıyla kâleme almıştı. Buna rağmen Paşa kitabını yüksek makamlarda bulunan kişilerin okuyacağından emin değildi. Paşa kitabında sadrazamın ahlâk ve davranışları, makam sahiplerinin halleri ve rüşvetin zararı, hazine defterdarı ve makam sahiplerinin davranışları, Bektaşî Ocağı, reâyânın hâlleri, zulmün ve gariplerin siteminin zararı, sınır erlerinin ve ordu komutanının nitelikleri, cimrilik ve cömertlik, hırs ve aç gözlülük, kibir ve kıskançlık, alçak gönüllülük ve gurur, güzel huy, kötü huy ve ikiyüzlülük, sadık dost, çekiştirme ve arabozuculuğun zararları, tımar ve zeamet halleri hakkındaki fikirlerini açıklamıştır.¹⁹

Risalede devletin yapısı hakkında orijinal bilgiler yer almaktadır. Risale sayesinde devlet yapısının XVIII. yüzyıldaki durumunu eleştirel bir görüşle incelemek mümkündür. Gerileme Dönemi'nin başlangıcında çevresinde gördüğü bozuklukları eleştiren Paşa bunu yaparken Osmanlı Devleti'nin en parlak dönemini düşünüyor ve devleti Kanuni Devri'ndeki yapısıyla karşılaştırıyordu. Bu açıdan bakıldığında Paşa'nın sistemi değil, sistemin işleyiş tarzını eleştirdiği görülmektedir.²⁰

Paşa'nın yaşadığı dönem hakkında çok değerli bilgiler veren risalede Paşa devrinin mâlî-siyasî yapısını şiddetli bir şekilde tenkid etmiş, devlet idaresindeki sûistimallerin nasıl yapıldığını ortaya koymak suretiyle düzeltme çareleri için çeşitli nasihat ve tavsiyeler vermiştir. Paşa'nın kafasındaki standart model diğer risale yazarları gibi Kanuni Devri'dir. Paşa'nın fikirlerinin hepsinin doğru olduğunu kabul etmek mümkün değildir. Ancak bu durum Paşa'nın verdiği bilginin değerini azaltmaz. Paşa devletin çözülüşünü tasvir ederken

¹⁷ Öz, *age*, s.33.

¹⁸ Coşkun Yılmaz, “Siyasetnâmeler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma”, *Osmanlı*, IV. Cilt, Ed. Kemal Çiçek, Ankara, 1999, s. 72-73.

¹⁹ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâiyühü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ*, Esad Efendi Kitaplığı no 1830, s.4.

²⁰ Özcan, *Defterdar*, s. 98-100.

kendi dönemini geçmişle kıyaslamıştı. Bu karşılaştırmalar devletin çöküş sebeplerini teşhis için önemli bilgiler vermektedir.²¹

Muhsinzâde Mehmed Paşa'nın eseri olabileceği²² iddia edilen risalenin orijinal metni Walter Livingston Wright tarafından bir önsöz, giriş, İngilizce değerlendirme ve tercümesiyle birlikte Amerika'da yayımlanmıştır²³. Eser ayrıca Hüseyin Ragıp Uğural tarafından "Devlet Adamlarına Öğütler" adıyla yayınlanmıştır. Bu kitap sadeleştirilmiş metinle beraber orijinal metni de içermektedir.²⁴

Bu çalışmada Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ adlı eserinin Esad Efendi Kütüphanesi'nde (no.1830) bulunan nüshası kullanılmıştır.

Paşa'nın incelediğimiz risaleden başka Zübde-i Vekâyiât²⁵ ve Talimatname adlı iki kitabı daha bulunmaktadır.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa risalede yönetim anlayışı ve toplum düzeni hakkındaki görüşlerini adâlet, buna bağlı olarak adâlet dâiresi ve erkân-ı erbaa ilkeleri ile açıklamıştır.

II. Osmanlı Yönetim Anlayışı

A.Adâlet Dâiresi

Adâlet Osmanlı yönetim felsefesinin temel kavramlarından birisi hatta en önemlisi olarak kabul edilebilir. Aslında adâlet Osmanlı'ya özgü bir kavram değil, gelenekten gelen bir kavramdır.²⁶

Osmanlı Devleti'ne eski Ortadoğu devlet ve yönetim kavramları XV. yüzyılda Anadolu'daki Selçuklu merkezleriyle İran ve Mısır'dan gelen yöneticiler tarafından getirilmişti. Bu idare ve devlet kavramı Hint-İran kaynaklıydı, İslâm öncesi dönemde gelişmişti, İranlı ve Hıristiyan katiplerin aracılığıyla Abbasi halifeliğine, nihayet XI. ve XIII. yüzyıllar arasında Orta Asya Türk-Moğol gelenekleriyle değişmiş haliyle Osmanlılar'a geçmişti. Bu devlet kuramına göre adâlet uyrukların devlet görevlilerinin başta yasadışı vergi salınması olmak üzere kötü davranışlarına karşı korunması demektir. Hakanın en önemli

²¹ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekaiyat*, s.LXXXIX.

²² Agah Sırrı Levend, "Siyasetnâmeler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara, 1963, s. 187.

²³ Walter Livingston Wright, *Ottoman Statecraft The Book of Counsel for Vezirs and Governors (Nasaih ül-vüzerâ vel'ümerâ) Sarı Mehmed Pasha, the Defterdar*, Princeton Üniversitesi, 1935.

²⁴ Özcan, *Defterdar*, s. 100.

²⁵ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekaiyat Tahlil ve Metin (1066-1116/ 1656-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

²⁶ Öz, *age*, s 186.

ödevi halkın korunmasıdır. Toplum yapısının dayanağı hanlık iktidarı olup uygulanan bu politikanın amacı hükümdarın güç ve iktidarını koruması ve güçlendirmesiydi.²⁷

Osmanlı Devleti'nde adâlet ve adâlet dâiresi kavramları birlikte kullanılmıştır. Osmanlı Devleti insanları belli statülere dâhil ederek toplumdaki yerlerinin belirlerken Osmanlı yönetim ve toplum anlayışı felsefesine göre hareket etmiştir. Bu anlayışa göre insan yaratıkların en şereflişidir ve yaratılışı gereği medenîdir. İnsanın geçimini temin etmek ve hayatını sürdürmek için diğer insanlara ihtiyacı vardır. Toplumların ve milletlerin oluşmasının sebebi insanın bu ihtiyacıdır. Osmanlı Devleti'nin anlayışına göre toplumda insanlar arasındaki uyumun devamı her ferdin toplum içinde yaratılıştan sahip olduğu yeteneğinin gerektirdiği mevkide bulunması ve bu yerini koruması ile mümkündür. Toplumdaki farklılaşma ve tabakalaşma bu tarz işbölümünün sonucudur. İnsanların mizaçları ve tutumları farklıdır. Toplum hayatı için insanlar arasında yaşanabilecek haksızlıkların önüne geçmek, emniyeti sağlamak, adâlete dayanan bir toplum nizâmı kurmak ve bunu sürdüreceği bir yönetici güce yani devlet gücüne, dolayısıyla bir hükümdara her zaman ihtiyaç vardır.²⁸

Osmanlı toplum düzeninin ve yönetim felsefesinin temelini oluşturan bu fikirler açıklanırken dâire-i adliye yani adâlet dâiresi veya hakkaniyet çemberi adı verilen bir formül kullanılmıştır.

Dâire-i adliye Osmanlı toplum düzeninin ve siyaset kültürünün temel ilkelerini içeren bir formüldür ve sosyal denge bakımından işlevci bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Dâire-i adliye'de belirtilen ilkeler aslında bir devletin güçlü olması için gerekli olan unsurlardır. Dâire-i adliye ya da hakkaniyet çemberinin halkaları adâlet, devlet, şeriat (kanun), hükümlerlik, ordu, servet ve halktır. Bu halkalar toplum yapısının temel dayanaklarıdır ve bunlardan biri yok olursa, hem devlet hem de toplum çökmeye mahkûm olur. Osmanlı düşüncesinde adâlet idealinin hareket noktası olan dâire-i adliye birbirine bağlı sekiz temel ilkedен oluşur.²⁹

Dâire-i adliye'nin temel sekiz ilkesi şunlardır: 1-Adldir mûcib-i salâh-ı cihân (Dünya düzenini sağlayan adâlettir), 2-Cihan bir bağıdır divârı devlet (Dünya bahçedir, duvarı ise devlet), 3-Devletin nâzımı şeriatdır (Devletin nizâmı ise şeriatla sağlanır), 4-Şeriat olamaz hiç haris illa mülk (Şeriat da devletsiz korunamaz), 5-Mülk zaptetilemez illâ leşker (Saltanat - devlet-, ordusuz zaptedilmez), 6-Leşkeri cem' edemez illâ mal (Mal olmadan asker olmaz), 7-

²⁷ Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ 1300-1600, (çev. Ruşen Sezer), 7. baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006, s.71.

²⁸ Bahaeddin Yediıldız, "Klâsik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış", *Osmanlı*, X. Cilt, Ed. Kemal Çiçek, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.184-185.

²⁹ Coşkun Yılmaz, "Osmanlılarda Siyaset Düşüncesi (XVI-XVIII. Asırlar)", *Akademik Araştırmalar Dergisi Osmanlı Özel Sayısı*, sayı 4-5, 2000, s.52.

Malı cem' eyleyen raiyyettir (Malı üreten ise halktır), 8-Reâyâyı kul eder pâdişâh-ı âleme adl (Halk ise Pâdişâha adâlet ile bağlanır).³⁰

Osmanlı yöneticileri meşruiyet fikrine büyük önem vermekteydi ve bu formül çerçevesinde halka adâlet götürerek varlık sebebini icra ediyor, halk nezdinde meşrulaşmayı sağlıyor, ve merkez-çevre, halk-devlet ilişkisini belirli bir mutabakat çerçevesinde sağlamaya özen gösteriyorlardı. Dâire-i Adliye'nin işleme güçlü bir hükümetin varlığı ile mümkündü. "Bu siyasî istidlalin temelinde devletin askerî ve reâyâ sınıfları arasındaki asli bölünme üzerinde durduğu düşüncesi vardı. Askerî sınıfa dayanak sağlayan vergiyi reâyâ verirdi; reâyâ'nın saadeti adâlet üzerine kuruluydu ve sultanın fonksiyonu adâletin hüküm sürdüğünü görmektir."³¹

Defterdar Sarı Mehmed Paşa başta Pâdişâh olmak üzere herkesin adâlete önem vermesi gerektiğini düşünmekteydi. Çünkü hazinenin artmasını ve halkın çoğalmasını sağlayan adâlettir. Hazinenin varlığı halkın çokluğu ve ülkenin bayındır olması ile mümkündür. Memleketin bayındırlığı ise adâlet ile olur. Bir ülke harap olduğunda orada halk zengin olamaz ve vergi veremez. Defterdar Sarı Mehmed Paşa 'adâlet dâiresi' tasnifini şu şekilde yapmıştır: "Mülk durmaz eğer, olmazsa rical, Lazım amma ki ricalle emval. Mal tahsili raiyettten olur. Bağ ü bostan ziraatten olur. Olmasa adl reâyâ durmaz, Adlsiz çetr ikamet kurmaz. Adldir asl-i nizâm-ı âlem Adlsiz saltanat olmaz muhkem. Mülkde zelzele gaflettendir. Terk-i ahkâm-ı şeraiattendir. Bağiban etmiyecek çeşmini baz Bağına herkes eder dest-i dıraz".³²

Defterdar Sarı Mehmed Paşa adâlet konusunda Hz. Peygamber'in "bir saatlik adâlet, 70 yıllık ibadetin yerini tutar" sözünü örnek olarak vermiştir.³³

B. Emaneti Ehline Vermek

Emanetin ehline verilmesi gerektiğini düşünen Paşa bu konuyu rüşvet hakkındaki fikirleriyle birleştirerek anlatmıştır.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa bütün devletlerde görülen karışıklık ve bozulmanın sebebinin "emanetleri ehline veriniz" sözü ile hareket edilmemesi olduğunu düşünmekteydi. Bu yüzden iş bilir kimselerin beyzâde olmadıkları gerekçesiyle bir kenara atılmaları, uygun

³⁰Kınalızade Ali Efendi, *Devlet ve Aile Ahlakı*, Tercüman 1001 Temel Eser, Baskıya Hazırlayan Ahmet Kahraman ,t.y., s.283.

³¹ Yılmaz, *Osmanlılarda Siyaset*, s.53-54.

³² Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-Vüzerâ* s.12.

³³ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-Vüzerâ*.s.12.

devlet makamlarına getirilmemeleri doğru değildir. Rüşvet ile ehliyetsiz ve zâlim kişilere makam verilmesi -bu kişiler makama gelmek için verdikleri paranın karşılığını almak isteyeceklerinden- reâyânın mallarının yağmalanmasına yol açardı.³⁴

Defterdar Sarı Mehmed Paşa Pâdişâh, sadrazam, defterdar gibi bazı devlet görevlileri hakkındaki görüşlerini açıklamıştır. Bu görüşleri de emaneti ehline verme anlayışı çerçevesinde değerlendirmek mümkündür.

Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi pâdişâhtır. Tanrı sayesinde Osmanlı hanedanı güç kazanmış, hanedan ve toprakları bereketli olmuş, hanedanın kapıları dünya halklarının erzaklarının taksim edildiği bir yer olmuştur. Bu nimetlere karşılık pâdişâhın yapması gerekenleri açıklayan Paşa'ya göre pâdişâh Müslümanlar'ın işlerini düzene koymalı, gayrimüslimlerin hâllerini iyileştirmeli, Tanrı'nın emirlerini yerine getirmelidir. Adâlet dâiresi kavramı ve emanetleri ehline vermek ilkeleri gereğince pâdişâhın "hepiniz yöneticisiniz ve hepiniz yönettiklerinizden sorumlusunuz" deyimini göz önünde bulundurması, "memleket yetişmiş adamsız, yetişmiş adam da malsız olmaz" deyimine göre yetişmiş vezirleri ve harp kazanacak askerleri görevlendirmesi gerekmektedir.³⁵

Defterdar Sarı Mehmed Paşa'ya göre sadrazamın görevleri mal ve yiyecek biriktirmek, büyük hazineler sağlamak, reâyâ başta olmak üzere Tanrı'nın tüm kullarının rahatını ve güvenliğini sağlamak, adâlet ile hareket etmek, tüm halkın davalarını dinlemek, Mekke-i Mükerrreme ve Medine-i Münevvere'nin yıllık yiyeceklerini göndermektir. Bu sebeple Pâdişâhın sadrazamı göreve getirirken "emaneti ehline vermek" ilkesine uyması, hükümet işlerinde tam yetkili olmasını sağlaması ve sadrazamın huzuruna getirdiği işleri geri döndürmemesi gerekmektedir.³⁶

Sadrazam devlet işine uygun olan kişileri fakir ve güçsüz olsalar bile bulup görevlendirmelidir. Sadrazamın serhad ağalıkları, dizdarlıklar ve alaybeyliklerini hak edene vermesi, azl veya ölüm dışında bu kişileri görevinden uzaklaştırmaması gereklidir. Sadrazam taşra görevlilerinin halka baskı ve zulüm yapmasını önlemelidir. Gereksiz yere ulak göndermek doğru değildir. Ulağın gönderilmesi gereken yerler saltanat işlerine zarar verme ihtimali olan, maaşlar için devlet malında acil ihtiyaç olan yerlerdir. Ayrıca ulak sınır kalelerinin istihbarat almaları gerektiği zaman gönderilmelidir.³⁷

³⁴ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-Vüzerâ*. s. 22.

³⁵ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-Vüzerâ*. s. 4-5.

³⁶ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-Vüzerâ*. s. 4-5.

³⁷ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-Vüzerâ*.s. 9.

Sadrazam doğruluktan şaşmadan şeriatı uygulamalıdır. Sadrazamın para konusunda yapması gereken bu konuya önem vererek akçenin ayarı ve ağırlığını yoklamak, sarraf ve ekmekçilerde kalp ve kırılmış akçe olmamasına çok dikkat etmektir. Bu durum devletin gereklerindedir. Sadrazam - kadı ve çarşı ağalarına havale etmeden - fiyat konusu ile kendi ilgilenmelidir. Günlük narhı da ihmal etmeden her şeyi değeri ile sattırmalıdır. Buna dikkat etmezse herkes istediği gibi alır, satar.³⁸

Sadrazamın pâdişâh ile arasındaki ilişkide dikkat etmesi gereken hususlar şunlardır: pâdişâh ile olan ilişkisinde doğru ve hak sözünü söylemek, dürüst olmak, pâdişâhın sırrını hiç kimseye anlatmamak, pâdişâhın kendisine gösterdiği sevgiyi fırsat bilip insanlara kötü davranmamak, rüşvet ve müsadere adıyla halktan para toplamamak, paraya değer verip servet biriktirmeye çalışmamaktır. Paşa'ya göre pâdişâha hizmet etmek para sahibi olmaktan daha önemlidir. Sadrazamın din ve devlet işlerinde gerekli olanı pâdişâhın yüksek katına çekinmeden sunması ve söylemesi gereklidir. Sadrazamın azl olunmaktan korkması doğru değildir. Çünkü bir işte doğru olanı yapmayıp halk arasında kötü olmak yerine doğruyu yaptığı için azl olunup halk tarafından beğenilmek daha iyidir.³⁹

Sadrazamın divan üyelerine, bilgelere, devlet büyüklerine, emektar divan üyelerine saygı ve iltifat ile davranması, onları üstün tutması ve böylece gönüllerini alması gerekmektedir. Divan makamları yeterli olanlara sıra ile ihsan olunmalı, bu kişilerin 1-2 yıl o makamda kalmaları sağlanmalıdır. Makam sahipleri sadrazamdan başkasının buyruğu altına girmemelidir.⁴⁰

Paşa sadrazamın kendisine verilen haslarla yetinmesi gerektiğini düşünmektedir. Bu konuda Lütü Paşa'nın Asafnâme adlı eserinde yazdıklarını nakleden Paşa, Lütü Paşa'nın yıllık 20 yük olan geliriyle yetindiğini, daha çoğu ile ilgilenmediğini yazmıştır. Paşa, Lütü Paşa'nın hâlâ rahmetle anılmasını rüşvet ve müsadere adıyla halktan para toplamamasına bağlamaktadır. Veziriazam kendisi için halktan para toplamamalı, pâdişâhın hazinesine reâyânın parasının girmesini önlemelidir. Pâdişâhın buna ihtiyacı olmadığı gibi bu durum hazineye zarar verir. Paşa'ya göre maliye hazinesi namıyla akçe düşse verese gelinceye kadar pâdişâh kapısında emanet tutulmalı, yedi seneye dek varis çıkıp da kanunen varisliğini

³⁸ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-Vüzerâ*.s. 12-13.

³⁹ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-Vüzerâ*.s. 7-8.

⁴⁰ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-Vüzerâ*.s. 25.

ispat etmezse hazineye alınmalıdır. Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde olduğu gibi bu kuralın uygulanmasına devam edilmelidir.”⁴¹

Defterdar Sarı Mehmed Paşa'ya göre bir defterdarın yapması gerekenler doğruluktan ayrılmamak, hazine gelirini artırmak, kâlem işlerini düzgün yola koymak, askerlerin gereç ve aylıklarını zamanında ödemektir. Yani “her işin adamı vardır” sözüne yakışan, doğru, dindar, devlet malının toplanmasında ve tahsilinde tam yeterli birinin defterdar olması gereklidir. Defterdarlığa rica, kayırma, yakınlık gibi sebeplerden dolayı yüksek rütbeye layık olmayan ve ehliyetsiz kişiler tayin edilmemelidir. Defterdarın hem devlet ayanı hem katip hem de halk olsun herkes tarafından defterdarlık ile ilgili işlerde yetkili ve başvurulacak kimse olduğu kabul edilmeli, herkes ona saygılı davranmalı ve itiraz etmeden emirlerini yerine getirmelidir.⁴²

Devletin en önemli ve gerekli işleri hazine işleridir. Bu sebeple defterdarın yolsuzluk, hile ve düzenbazlık yapan kimseleri bilmesi ve bunlar için gerekli tedbirleri alması şarttır. Ayrıca sadrazamın defterdara istiklâl vermesi ve onu kethüdaların mahkûmu haline getirmemesi gerekir.⁴³

Defterdarın sahip olması gereken özellikler kötülüklerden kaçınmak, açgözlü olmamak, dine bağlı olmak, devletin kendisine verdiği kâlemiye ve diğer geliriyle yetinmek, rüşvet almamak, mal ve menfaat hevesine kapılmamak, dine ve akıl kurallarına uymak, kendini ilgilendiren kamu hizmetlerinde güzel işler görmek, hazine gelirinin artmasına, giderinin azalmasına çalışmaktır. Pâdişâhın ve sadrazamın defterdara bu konularda yardımcı olması gereklidir. Sadrazam defterdara yardım eder ve bildirdiklerine uyar ise hazine artıp çoğalır. Sadrazamın gerekmedikçe hazine ile ilgili konularda ferman çıkarmak yerine konuyu defterdara havale etmesi daha doğrudur.⁴⁴

Defterdar gereksiz harcamaları önleyerek geliri artırmalı, gideri azaltmalıdır. Yersiz harcamalardan kaçınmalı, kul sayısının artması önlemelidir. Kulların az ama öz sayıda olması, ihtiyaç zamanında hepsinin hazır olması gerekir. Defterdar kulların defterlerini gerektiği gibi tutmalı ve neferlerin yerinde hazır olmasını sağlamalıdır. Defterdarın hazine gelirinin düzenlenmesi için hükümdarın izniyle defterleri incelettirmesi, gelir ve gider belirleyip

⁴¹ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-Vüzerâ*.s. 8.

⁴² Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-Vüzerâ*.s. 25-26.

⁴³ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-Vüzerâ*.s. 26.

⁴⁴ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-Vüzerâ*.s. 27-28.

pâdişâha sunması, pâdişâhın izniyle gerekli görülen giderden başkasının ortadan kaldırılması gereklidir.⁴⁵

Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın defterdarlıktan birkaç kez azl olunması onun defterdarların azledilmeleri hakkındaki görüşlerini ilgi çekici hale getirmektedir. Defterdar Sarı Mehmed Paşa defterdarların azl olunması konusunda çok dikkatli olunması gerektiğini düşünmektedir. Çünkü özellikle bazı devlet büyükleri başta olmak üzere halkın çoğu defterdardan hazine ve devlet için zararlı birtakım isteklerde bulduklarında güvenilir ve doğru olan defterdar bunların isteklerini kabul etmez. İstekleri kabul edilmeyen kişiler defterdara düşman olurlar ve defterdar hakkında meclislerde, sadrazam huzurunda, uygun buldukları yerlerde olumsuz bir şekilde konuşup onu kötülerler. Bu kişilerin isteği defterdarın devlet malını cömertçe dağıtmasıdır. Sadrazamın defterdar hakkında bu tarz sözler duyduğunda yapması gereken güvenilir, doğru sözlü kişilere danışmak ve eksiksiz bir araştırma yapıp ona göre karar vermektir. Defterdarın azli hazinede zarara ve düzgün işlerde bozukluğa sebep olacağından defterdarın azlinde aceleci davranılması doğru değildir.⁴⁶

Defterdar gerekli görülüp azlolduğunda tahkir edilmemelidir. Defterdara itibarı için ya bir has ya da mertebesinden aşağıya düşmemesi için uygun bir memuriyet verilmelidir. Defterdarın daha önce yanında çalıştırdığı bir memurun yanına verilmesi hâlinde halk yeni defterdara “sonradan alacağın memuriyet bellidir” diyerek kötü davranacağından ve saygı göstermeyeceğinden bu konuda dikkatli davranılması gerekir. Defterdarın görevi süresince isteklerini yerine getirmediği kişiler defterdarı gözden düşürüp onun suçlanmasına yol açar. Ayrıca defterdarın hükümdarın iltifatından uzak kalmasına sebep olurlar. Bu durum mazûl defterdarın yaptığı doğruluğa pişman olmasına sebep olduğu gibi onun yerine gelecek olan defterdarın azl korkusuyla iş yapmasına yol açar.⁴⁷

Paşa'ya göre Yeniçeri Ocağı, Osmanlı Devleti için önemli ve gerekli işlerden biridir. Bu sebeple yeniçeri ağasının ve kul kethüdasının tedbirli, güvenilir, doğru, dindar, ocaklar hakkında bilgi sahibi, düzenli, disiplinli, hayırsever, sefer görmüş, işbilir olması gereklidir. Yeniçeri Ocağı'nın defterlerinin kontrol edilmesi ocak ile ilgili en önemli işlerdendir. Defterde kayıtlı olanların sayısı çok olmasına rağmen kayıtlı olanların yarısı hatta daha fazlası yerlerinde bulunmazlar. Ancak bu durumda bile maaşlarını almaya devam ederler. Yapılması

⁴⁵ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-Vüzerâ*.s. 29.

⁴⁶ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-Vüzerâ*.s. 27.

⁴⁷ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-Vüzerâ*.s. 27.

gereken yeniçerilerin gerçek sayısını bulmak ve düzen sağlamaktır. Taşradan alınan adamların güvenilir, sağlam ve askerlik için uygun olup olmadıkları bilinemeyeceğinden ocağa taşradan adam almak doğru değildir.⁴⁸

Paşa'ya göre halkın çoğu vergi vermemek için yeniçeri olduklarını iddia etmektedir. Ayrıca serdarlar da bu kişilere yardımcı olmaktadır. Bu sebeple reâyânın asker sınıfından ayırt edilmesi zorlaşmıştır. Yeniçeri olduklarını iddia edenlerle seferlerde devlete hizmet edenlerin arasında fark kalmamıştır. Hatta yeniçerilik iddiasında bulunanlar emektar yeniçerilerden daha değerli kabul edilmektedir. Bu durum ise ocak için zararlıdır. Bu konuda yapılması gereken ocağın başında olan, tecrübeli, doğru, güvenilir birini görevlendirmek ve defterde adı bulunmayanları tekrar reâyâ defterine kaydetmektir. Bunlardan başka seferlere katılmayan, sınırlarda hiç bulunmayan birçok insan yeniçeri ve diğer ulûfeli asker zümresine katılmıştı. Bu adamlar maliye hazinesine zarar verdiklerinden bulunmalı ve defterlerden çıkarılmalıdır.⁴⁹

C. Rüşvet

Defterdar Sarı Mehmed Paşa'ya göre İslâm topluluğu için bütün kötü adetlerin ve zulümlerin kaynağı, felâketlerin büyüğü rüşvettir. Rüşvetten başka din ve devleti yıkıcı kötülük yoktur. Bir devlet hizmetinin rüşvetle birine verilmesi o kişinin devlet tarafından kötülük yapmaya görevlendirilmesi gibidir. Bu durum fakir halkın zulme uğramasına ve perişan olmasına sebep olur. Halk rüşvet yüzünden bunaldığında çözümü toprağını ve köyünü terk etmekte bulur. Halkın terk ettiği yerde ziraat yapılmaz ve hazine ile memlekete zayıflık gelir. Defterdar Sarı Mehmed Paşa bu konuda Hz. Peygamber'in "rüşvet verene de rüşvet yiyene de Allah lanet etti" sözünü hatırlatmıştır. Defterdar Sarı Mehmed Paşa'ya göre adâletli bir vezirin rüşvetten uzak durması başka iyi hâli olmasa bile yeterlidir. Kadıların çoğu artık rüşvete mahsul demekte ve Allah'ın emirlerini yerine getirmeyip rüşvet verenin lehine hüküm vermektedir. Bir işin kanûna göre yapılmayıp rüşvetle yapılması en büyük günahdır. Defterdar Sarı Mehmed Paşa rüşvet konusunda yapılması gerekenin iyi düşünüp ona göre hareket etmek olduğunu söylemekle birlikte rüşvet hastalığının ilacı olduğu konusunda endişe etmektedir. Paşa'ya göre bir dost çıkar gözetmeden sadece sevginin artması için hediye verdiğinde bunu almanın sakıncası yoktur.⁵⁰

⁴⁸ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihi'l-Vüzerâ*.s. 34-37.

⁴⁹ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihi'l-Vüzerâ*.s. 34-37.

⁵⁰ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihi'l-Vüzerâ*.s. 22.

III. Osmanlı Toplum Düzeni

Osmanlı toplumsal düzeni askerî ve reâyâ adı verilen iki temel sınıftan oluşmaktaydı. Askerî sınıfı pâdişâhın bir beratla dinsel yetki ya da icra yetkisi tanıdığı kişiler yani saray ve askerî erkân, devlet görevlileri ve ulemâ oluşturuyordu. Reâyâ ise vergi ödeyen ama yönetime katılmayan bütün Müslüman ve gayrimüslim teb'a idi. Devletin uyguladığı temel kurallardan biri reâyânın askerî sınıfına tanınan ayrıcalıklardan yararlanmasına imkân tanınmamaktı. Reâyânın askerî sınıfa geçmesi bazı kurallara bağlıydı. Buna göre reâyâdan askerî sınıfa sadece sınır boylarında savaşmış olanlar ve belli bir süre düzenli bir dinsel eğitimden geçtikten sonra pâdişâhtan beratlarını alanlar dahil olabilirdi. Buna göre kişinin toplumdaki konumunu belirleyen yalnızca pâdişâhın kararıydı. Çöküş döneminde ıslahatnâme yazarlara göre devlet düzenindeki bozukluğun başlıca sebeplerinden biri reâyâyâ yeniçeri ya da tımar sahibi olma hakkı verilerek bu temel kurala uyulmamasıydı.⁵¹

A.Reâyâ

Reâyâ askerî zümre dışında kalan, üreten veya ticaret yapan ve vergi vermekle yükümlü olan, yerleşik ya da yarı-yerleşik halk zümresidir.⁵²

Defterdar Sarı Mehmed Paşa'ya göre reâyânın verdiği vergiler sayesinde hazineye para girdiğinden reâyânın ağır ve uydurulmuş vergilerle ezilmesi önlenmeli, reâyâ zulümden korunmalıdır.

Devlet reâyâyâ zulmetmemeli, başkasının zulmetmesini önlemeli, mazlumların hayır duasını almaya uğraşmalıdır. Reâyânın her sene verdiği vergiden başka vergi yani yeniden uydurulmuş vergi istenerek incitilmesi doğru değildir. Defterdar Sarı Mehmed Paşa reâyâdan fazla vergi alınması hakkındaki görüşlerini anlatırken bir benzetme yapmıştır: “Reâyâdan tahammülünden fazla vergi almak bir evin temelinden toprak alıp yüzeyinde kullanmaya benzer. Temeli güçsüzleştigiğinden yüzey ağır yükü çekemez, yıkılır ve harap olur.” Buna göre

⁵¹ Şerif Mardin, “Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye’de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci” *Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler I*, der. Mümtaz’er Türköne, Tuncay Önder, İstanbul, İletişim Yayınları, 1990, s.75-78.

⁵² Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları”, *Osmanlı*, IV. Cilt, Ed. Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.23.

reâyânın uydurma adetlerle sıkıştırılması, canından bezdirilmesi doğru değildir. Yapılması gereken haksızlıkları ortadan kaldırmak, vergi veren halkın kalkınmasına ve durumların düzenli, dengeli olmasına dikkat etmektir.⁵³

Yaşanan olaylar Paşa'nın fikirlerinin doğruluğunu göstermektedir. 1683 yılında, Avusturya ile yapılan savaş başarısız bir şekilde devam ediyordu ve bu durum askerî masrafları artmasına yol açmıştı. Sefer için harcanacak paranın toplanması imkansızdı. Valiler savaşlar ve kendi emniyetlerini sağlamak amacıyla besledikleri kapı halkı için halktan sefer sırasında “imdâd-ı seferiye” adıyla, barış zamanında ise “imdâd-ı hazeriyye” adıyla vergi toplamışlardı. Valiler bu vergileri toplarken fazla akçe almışlar ancak sefere az sayıda askerle katılmışlardı. Bu durum valilerin vergi toplarken yalnız kendi çıkarlarını düşündükleri şeklinde yorumlanabilmekle birlikte valilerin böyle davranmalarını içinde buldukları durum sebebiyle normal karşılamak mümkündür. Valiler makamlarında uzun süre kalamıyor, yerli yersiz azlediliyorlardı ve bu durum onların fazla para toplamalarına yol açıyordu.⁵⁴

Avusturya ile barış yapılmış, “bütün halkın tekâlif-i seferiyyeden muaf olduğu ve paşaların devr, hılat gibi şakka türünden vergiler almamaları yönünde” fermanlar yayınlanarak reâyânın rahatlatılması istenmişti. Ama gerçekte fermanların etkili olması içinde bulunulan durumda zordu. Valiler, muhassıllar ve voyvodalar iltizamlarındaki miri mükafatları kaybetmişler ve bunlar âyân-ı vilâyet ve ricâl-i devletin eline geçmişti. Bu sebeple vali, muhassıl ve voyvodaların buralardan vergi toplayamamaları mezkurların gelir kaynaklarının önemli ölçüde azalmasına yol açmıştı. Reâyâ ağır vergiler yüzünden eziliyordu. Reâyânın sadece fermanlarda yazılan avarız, öşür ve diğer vergileri ödemesi yetmiyordu. Reâyânın bu vergilerin yanı sıra kanuna aykırı bir şekilde buyrulmuş olarak “imdâd-ı seferiye”, “kaftan baha” gibi vergileri ödemesi gerekiyordu. Anadolu eyaletlerinde vezirler ve sancakbeyleri tarafından toplanan bu ağır vergiler yüzünden halk perişan olmuş, çözümü bu durumun düzeltilmesi için İstanbul'a dilekçe göndermekte bulmuştu. Ama bu konuda savaş sırasında ve sonrasında yazılan fermanlar etkili olamamıştı. Halk mutasarrıfların korkusuyla bu vergileri ödüyor ama mutasarrıf görevinden ayrıldığı zaman onu İstanbul'a şikayet ediyordu. Bu duruma Çankırı halkı örnek verilebilir. 1710 yılında Çankırı'da halk eskiden mutasarrıf olan, Bulad Paşa oğlu İsmail Paşa'yı haksız yere vergiler aldığı için

⁵³ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-Vüzerâ*.s.37-40.

⁵⁴ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, Ankara, TTK Yayınları, VII. Dizi, Sayı 157, 1994, s. 87-88.

şikayet etmiş, bunun üzerine durumun incelenmesi amacıyla Çankırı Kadısı'na bir ferman ve sadrazam mektubu yollanmıştı.⁵⁵

Defterdar Sarı Mehmed Paşa vergi veren halka “velinimet efendimiz” denilmesini önermiş ve bu konu hakkında Kanuni Sultan Süleyman'ın meclisinde geçen bir olayı örnek olarak vermiştir. Buna göre Kanuni Sultan Süleyman meclisinde “Âlemin velinimeti kimdir?” diye sormuştur. Mecliste bulunanların “Sizsiniz” cevabını vermesi üzerine Kanuni Sultan Süleyman “Velinimet reâyâdır. Reâyâ huzur ve istirahatı kendilerine haram ederek ziraat ve çiftçilik yapar, kazandıkları nimetlerle bizleri doyurur” demiştir. Buna göre reâyânın korunması devletin en önemli işlerindedir. Ayrıca reâyânın korunması dinî açıdan da önemli ve gereklidir.⁵⁶

Askerin reâyâyâya zulüm ve kötülük yapmaması için gerekli tedbirler alınmalıdır. Sefer sırasında içlerinden birini bölükbaşı sayıp haydutluk yapan askerler köylerde yem ve yiyeceği ölü fiyatına ve bedava alırlar. Ancak bunları yeterli görmez, vergi verenlerin yani reâyânın çul ve çaputlarına tamah eder, köylülerin ambarlarından istediklerini alırlar. Bu askerler bir işe yaramadıkları gibi geçtikleri yol üzerinde bulunan köylerdeki halkın perişan olmasına ve dağılmasına da yol açarlar. Paşa'ya göre kul hakkından hiç bir şekilde vazgeçilemez. Bu yüzden bu konuda yapılması gereken şeyler gerekli tenbih ve tekidi yapmak, düzeni ve disiplini sağlamak, zulmün ve yolsuzlukların ortadan kaldırılması için çalışmaktır.⁵⁷

Reâyânın toprağını terk etmesi memleketin harap olmasına yol açacağından Defterdar Sarı Mehmed Paşa halkın toprağını terk etmesine karşı çıkmış ve reâyâ zulüm ve eziyet yüzünden toprağını terk etmişse geri yerine gönderilmesi gerektiğini söylemiştir. Veziriazamın bu konuda yapması gereken adâletten ayrılmamak, hakkı yerine getirmek ve böylece hem reâyâyı zâlimlere karşı korumak hem de reâyânın buyruk sahiplerinin emirlerinden yüz çevirmesi önlemektir. Paşa bu konudaki görüşünü de adâlet dâiresi anlayışı ile açıklamıştır. Buna göre “Sultanlık ancak devlet adamlarıyla, devlet adamları ancak mal ile, mal bayındırlıkla, bayındırlık da ancak adâlet ve iyi yönetimle olur.” Yani “devlet düzeni ricâl iledir ve askerinin ayakta durması hazine parasıyladır ve hazine toplamak ülkenin bayındırlığı ve iyi hal iledir, ülkenin bayındırlığı adâlet, iyilik ve zalimlere karşı koyma siyaseti iledir. Başka türlü olmaz.”⁵⁸

⁵⁵ Özkaya, *age*, s.88-89.

⁵⁶ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-Vüzerâ*.s. 38-39.

⁵⁷ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-Vüzerâ*.s. 44-45.

⁵⁸ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-Vüzerâ*.s. 39-40.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın bu konuda söylediklerini destekleyen birçok olay yaşanmıştır. XVIII. yüzyılda yaşanan iktisadi bunalım ve eşkıya zulümlerinin artması sebebiyle Anadolu halkı yerini yurdunu terk etmişti. Göç edenlerin çoğunun isteği kadı, vali, cizyedâr ve diğer vazifelilerin zulmünden kurtulmaktı. Reâyânın göçü XVI. ve XVII. yüzyıllarda başlamış olup reâyâ İstanbul, Edirne ve Batı Anadolu'ya yönelmişti. Ancak iç düzen 1683 yılında başlayan Avusturya savaşları sırasında ve XVIII. yüzyılda daha da bozulmuş ve göç edenler artmıştı. Reâyânın göç etme sebebi iç düzenin bozulmasına ek olarak reâyâdan uzun süredir alınan ve devletin zaman zaman kaldırmak için uğraştığı "tekâlif-i şakka" adlı verginin adetlerinin artması idi. Göç edenlerin sayısı artmıştı. Göç eden reâyâ avarızdan ve diğer vergileri ödemekten kurtuluyordu. Aşiretlerinden ayrılıp göç eden reâyâ için iki seçenek vardı; ya Anadolu'daki vilâyet ayanlarının hizmetine girmek ya da levend olarak başıboş dolaşıp kapılanacak kapı aramak. Reâyâ genellikle ilk seçeneği tercih ediyordu.⁵⁹

Reâyâ artan vergiler yüzünden köyünü terk ettiğinde hem terk ettikleri hem de gittikleri yerlerde sorunların yaşanmasına sebep oluyordu. Terk ettikleri yerlerdeki sorun göç edenlerin ödemesi gereken vergilerin, yerinde kalan reâyâdan talep edilmesi sebebiyle memurlar ile halk arasında yaşanan anlaşmazlıklardı. Yer değiştirenler hem devletin, hem geride kalan reâyânın, hem de bu vergileri toplamak zorunda olan memurların sıkıntı yaşamamasına yol açıyordu. Reâyâ çoğunlukla İstanbul'a yöneldiğinden İstanbul'un nüfusu XVIII. yüzyılda çok artmıştı. İstanbul'a gelenler şehirde zabıta olaylarının, hastalıkların ve yiyecek sıkıntısının yaşanmasına yol açmışlardı. İstanbul'da yiyecek sıkıntısı 1695 tarihinden itibaren oldukça artmış, İstanbul'a gerekli zahireyi toplamak için Anadolu ve Rumeli'de alınan tedbirler fazlaşmıştı.⁶⁰

B. Erkân-ı Erbaa

Erkân-ı erbaa kavramının kökü Eflatun ve Aristo'nun mütalaalarına dayanmaktadır. Bu kavram Farabi, Keykavus ve Nizümülmülk gibi ünlü siyasetnâme yazarları sayesinde klasikleşmiştir. Osmanlı sosyal tabakalaşmasının temelini oluşturan erkân-ı erbaa yani dört sınıf şu gruplardan oluşmaktadır: ulemâ (ehl-i ilim), asker (ehl-i seyf), tüccar ve esnaf (ehl-i ticaret ve ehl-i hiref), çiftçi (ehl-i ziraat).⁶¹

⁵⁹ Özkaya, *age*, s.81-82

⁶⁰ Özkaya, *age*, s s. 82.

⁶¹ Yılmaz, *Tabakalaşma*, s. 76-77.

Erkân-ı erbaa'ya dayanan toplum düşüncesine göre her sınıf kendi mevkiinde tutulmalı, herkes kendi işiyle meşgul olup başkasının alanına geçmemelidir. Herhangi bir meslek gurubuna kanuna aykırı olarak hariçten bir yabancıya dahil olması nizâm-ı âlemin bozulma sebeplerindedir.⁶²

Defterdar Sarı Mehmed Paşa reâyâ ile ilgili görüşlerini açıklarken erkân-ı erbaa hakkındaki görüşlerinden kısaca bahsetmiştir. Defterdar Sarı Mehmed Paşa reâyânın korunmasına büyük önem vermiş, ancak reâyânın asker zümresine katılmasına karşı çıkmıştır. Paşa'ya göre atadan, dededen asker olmayanın sipahi yapılması düzeni bozar. Reâyâ asker olduğunda vergi vermeyeceğinden vergi veren halk azalır, bu sebeple hazinenin geliri de azalır. Bu da devletin düzeninin bozulmasına sebep olur. Reâyâ hazinenin çoğalmasını sağlar, saltanat reâyâ ve reâyânın vergileriyle olur. Bu sebeple reâyânın çoğalması için onları korumak gerekir ve bu bir ibadettir. Ancak bunlara rağmen reâyâyâ yüz vermek, onları yüze çıkarmak yanlıştır.⁶³

Paşa reâyânın giyim, kuşam, at ve silahta askerlere özenip onlar gibi olmaya çalışmasını doğru bulmaz ve bunun önlenmesini ister. Ancak reâyânın malı ve hayvanları çok olursa reâyâyâ başkalarının saldırılarından korumak gerekir. Reâyânın eğitim görerek ulemâ arasına veya büyük bir hizmet yaparak sipahi arasına dahil olması mümkündür ve engellenemez. Bu durumda sadece ulemâ veya sipahi olan kişi reâyâ statüsünden çıkar, yakınları reâyâ statüsünden çıkamaz.⁶⁴

Defterdar Sarı Mehmed Paşa toplum düzenini korumanın ancak toplumu oluşturan sınıfların korunmasıyla mümkün olduğunu düşünmektedir. Ayrıca ona göre toplumu oluşturan sınıflar arasındaki değişimin ve dengesizliklerin devlete de zarar vereceği unutulmamalıdır.

Sonuç

Islahatnâmeler Osmanlı klasik düzeninde görülen bozulmalar ve bu bozulmaların düzeltilmesi hakkında yazılan eserlerdir. Bununla birlikte bu eserlerden Osmanlı yönetim anlayışı ve toplum düzeni hakkında önemli bilgiler elde etmek mümkündür. Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın ıslahatname türünde olan, *Nesâyihü'l-Vüzerâ* ve *'l-Ümerâ* adlı kitabı XVIII. yüzyılın başında yani “kanûn-ı kadîme riâyet” anlayışının yerini “nizâm-ı cedid” anlayışına

⁶² Öz, *age*, s. 189.

⁶³ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-Vüzerâ*.s. 39-40.

⁶⁴ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-Vüzerâ*.s. 39-40.

bırakacağı dönemde yazılmıştır. Kitabını XVIII. yüzyılın başında yazması Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın diğer risale yazarları gibi Kanuni Dönemi'ni ideal dönem olarak kabul etmesine ve uygulamalarda tekrar bu döneme dönülmesini yani kanûn-ı kadîme riayet edilmesini istemesine yol açmıştır. Bu sebeple bu kitapta Osmanlı klasik düzeninde görülen bozulmalar ve bunların düzeltilmesi hakkındaki önerilerin yanı sıra Osmanlı yönetim anlayışı ve toplum düzeni ile ilgili bilgiler de yer almaktadır.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa Nesâyhü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ adlı eserinde yönetim anlayışı ve toplum düzeni hakkındaki görüşlerini anlatırken görevi sırasında elde ettiği tecrübelerinden yararlanmıştı. Bu durum Paşa'nın fikirlerinin uygulanabilir olduğunu göstermektedir.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa Osmanlı yönetim anlayışı ve toplum düzeninin temel ilke ve kavramlarından yani adâlet, adâlet dâiresi ve erkân-ı erbaa kavramlarından, emaneti ehline verme ilkesinden bahsetmiştir. Buna göre adâlet hazinenin artması ve halkın çoğalması için gerekliydi. Paşa adâlete önem verilmesi gerektiğini 'devlet için askere, asker için mala, mal için reâyâyâ, reâyâ için adâlete ihtiyaç vardır' sözleriyle yani adâlet dâiresi yorumu ile açıklamıştır. Paşa'ya göre reâyâ önemliydi ve zulümden korunmalıydı. Ancak reâyânın askerî sınıfına geçmesi doğru değildi. Çünkü bu durum reâyâ atadan asker olmadığından düzenin bozulmasına yol açardı. Ayrıca reâyâ askerî sınıfına geçtiğinde vergiden muaf olacağından hazinenin geliri azalırdı. Paşa'ya göre reâyâ eğitim alması halinde ulema, büyük bir hizmet yapması halinde sipahi arasına katılabilirdi.

Devlet makamlarının rüşvet verene değil, hak edene yani ehline verilmesi gerektiğini düşünen Paşa bu konu hakkındaki fikirlerini anlatırken pâdişâh, sadrazam, defterdar, yeniçeri ağası ve kul kethüdasının görevlerini, sahip olmaları gereken özellikleri açıklamıştır. Buna göre bu görevliler işini layıkıyla yapan, işinin ehli, dürüst, devletin hakkını gözeten, reâyâyâ koruyan kişiler olmalıydı. Paşa rüşveti sadece Osmanlı Devleti'nin değil, tüm İslam devletlerinin en büyük sorunu, yaşadıkları sıkıntıların sebebi olarak değerlendirmiştir.

Kaynakça

BAYRAK, M. Orhan, **Osmanlı Tarih Yazarları**, İstanbul, Milenyum Yayınevi, 2. Baskı, 2002.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Nesâiyü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ**, Esad Efendi Kitaplığı, no 1830.

-Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekaiyat Tahlil ve Metin (1066-1116/ 1656-1704)**, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

İNALCIK, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ, 1300-1600**, çev. Ruşen Sezer, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 7. Baskı, 2006.

Kınalızâde Ali Efendi, **Devlet ve Aile Ahlâkı**, Baskıya Hazırlayan Ahmet Kahraman, Tercüman 1001 Temel Eser, t.y.

LEVEND, Agah Sırrı, “Siyasetnâmeler”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, Ankara, 1963, s. 167-194.

MARDİN, Şerif, “Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye’de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci” **Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler I**, der. Mümtaz’er Türköne vd., İstanbul, İletişim Yayınları, 1990, s.77-117.

ÖZ, Mehmet, **Kanûn-ı Kadîmin Peşinde: Osmanlıda Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları**, İstanbul, Dergah Yayınları, Tarih Dizisi:16, 2.Basılış, 2005.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın Mali Bazı Görüş ve Faaliyetleri”, **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi 10-11**, Ayır Basım, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1983, s. 239-248.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Defterdar Sarı Mehmed Paşa”, **TDVİA**, c.9, Ankara, 1994, s. 98-100.

ÖZKAYA, Yücel, **Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık**, Ankara, TTK Yayınları, VII. Dizi, Sayı 157, 1994.

SAVAŞ, Ali İbrahim, “Layiha Geleneği İçinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Islahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler”, **Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı 9, Bahar 1999, s.87-112.

TABAKOĞLU, Ahmet, “Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları”, **Osmanlı**, IV. Cilt, Ed. Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999. s.17-31.

UĞURAL, Hüseyin Ragıp, **Defterdar Sarı Mehmed Paşa Devlet Adamlarına Öğütler**, Ankara, Kültür Bakanlığı, Başvuru Kitapları/2, 1992.

Wright, Walter Livingston, **Ottoman Statecraft The Book of Counsel for Vezirs and Governs (Nasaih ül-vüzera vel'ümera) Sarı Mehmed Pasha, the Defterdar**, Princeton University, 1935.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Klâsik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış” **Osmanlı**, X. Cilt, Ed. Kemal Çiçek, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.183-215.

YILMAZ, Coşkun, “Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları İle İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**”, cilt 1, sayı 2, 2003, s. 299-338.

YILMAZ, Coşkun, “Osmanlılarda Siyaset Düşüncesi (XVI-XVIII. Asırlar)”, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, sayı 4-5, 2000, s.43-85.

YILMAZ, Coşkun, “Siyasetnâmeler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma”, **Osmanlı**, IV. Cilt, Ed. Kemal Çiçek, Ankara, 1999, s.69-81.